

İSLÂM ÖNCESİ VE İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE MEDİNE (YESRİB) PAZARLARI ÜZERİNE*

Michael Lecker

Çev: Prof.Dr.Ahmet Turan YÜKSEL

Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Hız.Muhammed'in Medine'ye hakim oluşunu hazırlayan olaylarla ilgili pek çok detay henüz açığa çıkmamıştır. Bu bağlamda, hicretin hemen öncesinde Medine'deki olayların durumunu anlamak oldukça önemli bir konudur. Bu noktada önemli imkanlardan birisi İslâm öncesi Medine hakkında hayli verimli bilgi sağlayacak kaynakların varlığıdır. Halbuki İslâmî dönemle ilgili olarak aynı durum söz konusu değildir. Zira kısa bir sürede Medine tamamen değişmiş ve önceki yer isimleri çoğunlukla unutulmuştur. Ancak bununla birlikte o isimleri içeren rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin ve senetlerinin dikkatli bir şekilde incelenmesi, Hz.Peygamber'in ulaştığı zamandaki şehrin durumuna, daha doğrusu orada yaşayan insanlara dair bazı fikirleri oluşturmamıza imkan sağlayacaktır.

Bu makale iki konuyu ele almaktadır: 1. İslâm öncesi Medine pazarları, 2. Hicret ve bu pazarlarla ilgili daha sonraki gelişmeler.

1. İSLÂM ÖNCESİ MEDİNE PAZARLARI

İslâm öncesi Medine'de, meşhur Benû Kaynuka Pazarı'nın yanısıra üç tane daha pazar vardı. Bu dört pazar şu yerlerde idi: 1. Zübâle'de, 2. Köprü'de (Benû Kaynuka meydanındaki Buthan Vadisi Köprüsü'nde), 3. Asabe bölgesindeki Safâsif'de ve 4. Daha sonra Zükâku İbn Hubeyn olarak bilinecek yerdeki pazar. Bu yere Müzâhim denilmekte ve Câhiliye ile İslâm'ın ilk günlerinde burada bir

* Jerusalem Studies in Arabic and Islam dergisinin 1986, Cilt: 8, Sayı: 2'de 133-147. sayfaları arasında yer alan "On the Markets of Medina (Yathrib) in Pre-Islamic and Early Islamic Times" başlıklı makalenin çevirisidir. Bu makale, Jerusalem Hebrew Üniversitesi'nde Prof.M.J.Kister'in danışmanlığında yapılan doktora tezinden çıkartılmıştır. Büyük oranda da aynı yazarın "Muhammad at Medina – a Geographical Approach", (Jerusalem Studies in Arabic and Islam (JSAI), 6 (1985), ss. 29-62) başlıklı makalesine dayanmaktadır.

pazar kurulmakta idi.¹ Kuba'da da bir pazar bulunduğuna dair bir rivayet bulunmaktadır² ancak bu muhtemelen aşağıda ele alınacak olan Safâsif Pazarı'na işaret etmektedir.

1. Zübâle, Medine'nin kuzey tarafında ve Medine ile Yesrib denilen köy arasında yer almaktadır. Yesrib, Kanâtu'l-Curf ve el-Bernî denilen mevkiden Zübâle'ye kadar uzanır. Zübâle, Medine'nin kuzeyine doğru Kûmetü Ebi'l-Hamrâ (muhtemelen bir su bendi idi) yakınında "Yesrib'in başlangıcı" idi. Yahudi olan Zübâle halkı, Kûme yakınındaki iki kaleyi ellerinde bulunduruyordu. Zübâle ve yakınındaki Kûme, su depolanan yerlerdi. Bu sebeple, sulama projeleri daha sonraları bu bölgede gerçekleştirilmiştir. Rivayet edildiğine göre Yesrib, Hz.Peygamber'in amcası Hamza b. Abdulmuttalib'in mezarının batısına düşüyor ve mezarın doğu tarafı el-Birka diye adlandırılmış olup, Aynü'l-Ezrak'ın çıkış noktası idi. Hacılar bu su kaynağına "Uyûnu Hamza" demekteydiler.³ Ehlü'z-Zübâle ifadesi, burada çeşitli kabilelere müntesip insanların yerleşmiş olduğuna işaret etmektedir. Bu bölgedeki diğer köyler gibi Zübâle'nin nüfusunu da Yahudiler oluşturmaktaydı.⁴

2.Meşhur Benû Kaynuka Pazarı⁵ aşağıda biraz daha detaylı incelenecektir.

3.Safâsif Pazarı muhtemelen, Benû Amr b. Avf'ı oluşturan kabileler arasında yer alan Benû Cahcaba bölgesinde bulunmaktaydı. Burası onların ilk yerleşim yerleri değildi. Aksine, Benû Amr b. Avf'dan bir diğer kabile ile aralarındaki kan davasını çözmelerini takiben önceki yerlerinden ayrıldıktan sonra gelip yerleştikleri bir mevki idi. Semhüdi'ye göre el-Asabe, Kuba Mescidi'nin batı tarafı idi.⁶

4.Müzâhim Pazarı'nın sahibi de tanımlanabilir. Burası daha sonraları Zükâku İbn Hubeyn olarak bilinmiştir. Zükâk, Hz.Peygamber tarafından Benû Ğîfâr'a iktâ olarak verilen yerin sınır hattıdır. Medine Pazarı'nın kuzey-batısında ve Medine valisinin konağının yanında idi. İbn Hubeyn, Hz.Peygamber'in amcası Abbas b. Abdulmuttalib'in mevlası idi.⁷ Müzâhim ismi, İslâm öncesi Medine ile ilgili rivayetlerde de görülmektedir. Buna göre Abdullah b. Übey kalesinin ismi idi.⁸ Pazar ve kalenin aynı ismi taşıması, Müzâhim Pazarı'nın kontrolünün, Hz.Peygamber'in çetin düşmanı İbn Übeyy'in elinde olduğunu ve onun kalesinin

¹ Semhüdi, Vefâü'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafa, Kahire, 1326, I, 539-540.

² İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Târih, Beyrut, 1385/1965, I, 659. Krş. Dipnot 19,20.

³ JSAI,1985, Cilt: 6, IV.Bölüm ve notlar.

⁴ JSAI, 1985, Cilt: 6, II.Bölüm başlangıcı.

⁵ JSAI, 1985, Cilt: 6, I ve III. Bölümler.

⁶ Semhüdi, II, 345-346. (Bu isim farklı şekillerde telaffuz edilmektedir ve bu yer aynı zamanda el-Muassab şeklinde de isimlendirilir.) Krş. Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, Beyrut, 1957, "Usabe" kelimesi.

⁷ Semhüdi, I, 547, 549.

⁸ Semhüdi, II, 373, ilgili kelime. (Utümün kâne beyne zehrâney buyüti Beni'l-Hublâ. Bu ifadedden sonra pazar ile ilgili rivayet gelmektedir. Ancak ikisi arasında bir ilişki kurma teşebbüsü söz konusu değildir.) Müzâhim kalesi hakkında ayrıca bkz. Ebu'l-Ferac el-İsfahâni, Kitâbü'l-Eğâni, Bulak, 1285, XV, 164, 165. (Buâs hakkındaki rivayet). Kays b.Hâtim bir şirde Müzâhim'i kuşatan kaleden bahseder. (Yâkût, Mu'cemü'l-Büldân, ilgili kelime; Divân, Yay. Nâsirüddin el-Esed, Beyrut, 1387/1967, s. 86).

yanında kurulduğunu çağrıştırmaktadır. Pazarın, İslâm'ın ilk dönemlerinde de kurulmuş olması önemlidir. Burası açıkça İbn Übey için bir zenginlik ve siyasi güç kaynağı idi ve bu durum Medine'deki diğer pazar sahipleri için de geçerli idi.

Safâsif Pazarı'na dair metinde zikredilen Kuba, aynı zamanda Müzâhim Pazarı ile de bağlantılıdır. İbn Übey, Benü Avf b. Hazrec'e, daha özelde ise Benu'l-Hublâ denilen kabile grubuna müntesipti. (Hublâ, kabilenin ismini aldığı şahsın lakabı olup, asıl ismi Salim'di. Bunlar Benü Avf b. Hazrec'ten Benü Salim adındaki kabile ile karıştırılmamalıdır.⁹) Aynı adı taşıyan Benü'l-Hublâ bölgesi, Kuba ile Buthân Vadisi ve Suayb'ın doğusunda kalan Benü'l-Hâris b. Hazrec bölgesi arasında idi.¹⁰

Benü Avf b. Hazrec'in farklı kolları Yahudi Benü Kaynuka ile anlaşmalı idi. Burada ele alınan konu açısından, Müzâhim Pazarı'nın Benü Kaynuka ve Safâsif pazarlarına yakın olduğuna işaret etmek yeterli olacaktır. Bu yakınlığın varlığı, Benü Avf b. Hazrec'e müntesip olan farklı kolların bölgeleri hakkında bilinenlerden çıkartılabilir. Bu kollardan birisi Kavâkil adını taşıymaktaydı ve kalelerinden birisinin ismi Utumü'l-Kavâkil idi.¹¹ Asabe, bu kalenin yeri hakkındaki rivayette zikredilir. Buna göre bu kale, Asabe yakınlarındaki Benü Sâlim b. Avf'a müntesip olan (Hublâ'ya değil) Benü Sâlim'in evlerinin tarafındaydı. Benü Sâlim bölgesi Batı Harrâ'nın üst tarafındaydı. Vadinin batısında Rânûnâ Vadisi'nde Mescidü'l-Cuma bulunmaktaydı.¹² Sonuç olarak, Benü Avf b. Hazrec bölgesinde bir yerde bulunan Müzâhim Pazarı, aynı zamanda bir pazarın yer aldığı Asabe'den ve ikisi de Batı Harrâ'dan uzak değildi. Bununla birlikte, Benü Kaynuka Pazarı da, Rânûnâ Vadisi'nin durumuna dair detaylardan anlaşılabilirceği gibi, aynı bölgede idi. Safâsif, Seddu Abdillâh b. Amr b. Osman ile Sabiyye arasında, bir başka rivayete göre ise Asebe ile Seddu Abdillâh el-Osmânî (yani Abdullâh b. Amr b. Osman) arasında bir yerdi.¹³ Rânûnâ, Seddu Abdillâh b. Amr b. Osman boyunca uzanır ve sonra Safâsif'te ayrılır (yeteferaku), oradan önce Asabe'deki, Velid'in oğulları Muhammed ve İsmail'in arazisine geçer ve sonra Asabe'ye girer (şümme yestebtinü'l-Asabe (!) ve sağ tarafına düşen Kuba'ya doğru uzanır. (hatta ya'terida Kûbâe yeminen) Daha sonra (geçtiği yerde diğer birkaç yer ismi zikredilir) Sarrâre'ye girer (yestebtinu) ve Birka'yı boydan boya geçer. Devamında iki kola ayrılır, bir tanesi dönüş yaptıktan sonra Vâdi Büthân'a ve diğeri de doğrudan Büthân'a doğru uzanır.¹⁴

Yukarıdaki Rânûnâ tavsifinde İslâm öncesi Medine'nin dört pazarının hepsi de geçmektedir. Önce Safâsif hemen arkasından Müzâhim zikredilmiştir. Zira

⁹ İbn Hazm, Cemheratü Ensâbi'l-Arab, Yay. Abdüsselâm Harun, Kahire, 1382/1962, ss. 354-355.

¹⁰ Semhûdî, I, 141. Krş. İbn Hazm, Ensâb, s. 355. (Kânet dâruhum beyne dâri benî'n-neccâr ve beyne dâri benî sâide).

¹¹ Semhûdî, I, 141. (Utumü'l-kavâkil ve hüvellezi fi tarafi buyüti benî sâlim mimmä yeli nâhiyeti'l-asabe, kâne li-benî sâlim).

¹² Semhûdî, I, 141.

¹³ Semhûdî, II, 335, ilgili kelime. Krş. Semhûdî, II, 321, ilgili kelime. (Seddu abdillâh b. amr b. osman ye'ti minhu rânûnâ fihâ (?). Abdullâh b. Amr b. Osman hakkında bkz. Mus'ab ez-Zübeyrî, Nesebu Kureys, Yay. Levi-Provencal, Kahire, 1953, İndeks.

¹⁴ Semhûdî, II, 213. Krş. Aynı eser, I, 145.

Benû Sâlim b. Avf b. Hazrec'in Mescidü'l-Cuma'sı, Vadi boyunda bir yerde idi.¹⁵ Oradan, Buthân köprüsünün bitiminde Âliye tarafında yerleşmiş olan ve köprü'nün bitim yerine yakın iki kaleyi ellerinde bulunduran Benû Kaynuka'nın pazarından geçirdi. "Medine'den Âliye'ye giden kimse, (köprü ile kesişen yolu) kullanırsa, sağ tarafta kalırdı."¹⁶ Rânûnâ'nın Buthân'a doğru uzandığı nokta, muhtemelen Buthân köprüsü tarafında idi. Rânûnâ'nın, Benû Sâlim bölgesindeki Mescidü'l-Cuma'ya ulaştığı ve buradan Buthân'a doğru uzandığı nakledilir.¹⁷ Burada zikredilen, muhtemelen doğrudan Buthân'a uzanan koldur. Bir rivayete göre, Buthân, Buthân köprüsünün yanından başlar.¹⁸ Zübâle'deki dördüncü pazara gelince, muhtemelen diğer üç pazardan kuzey-batıya doğru biraz uzak mesafede bulunmaktaydı. Zübâle yakınlarındaki Yesrib, Birka denilen yerin doğusunda yer almaktaydı ve yukarıda ifade edildiği gibi, ikiye ayrılmadan ve Buthân'a doğru uzanmadan önce Rânûnâ, Birkâ'dan geçirdi. Bu iki Birka'yı tavsif etmek güzel olurdu ancak Zübâle'nin, daha kuzey-batıya doğru Medine'de meydana gelen akarsuların buluştuğu yere yakın olması sebebiyle imkansız gözükmektedir.

Özetle, bütün bu dört pazar, Medine olarak bilinen kısmın batı tarafında idi ve güneyden kuzeye doğru şu şekilde sıralanmışlardı: Safâsif, Müzâhim, Kaynuka ve Zübâle. Kaynuka ve Zübâle'nin kontrolü Yahudiler'in, Müzâhim'in kontrolü ise yakın müttefikleri Abdullah b. Übeyy'in elinde idi.

Yer isimleri üzerindeki inceleme, Benû Kaynuka ile Evs kabileleri arasındaki ilginç bağlantıyı ortaya çıkaracak şekilde biraz daha genişletilebilir. İslâm'ın gelişinden önce meydana gelen Yevmu Sümeyha veya Yevmu Sümeyr hakkındaki rivayetlerden, Benû Kaynuka bölgesinin Benû Sâlim b. Avf b. Hazrec bölgesi ile Kuba arasında olduğu sonucuna varılabilir.¹⁹ Benû Sâlim ile Kuba arasında, Sefine denilen bir yer vardı.²⁰ Bu yer isminin, Benû Amr b. Avf (yani Kuba, zira Benû Amr b. Avf, Kuba ahalisindendi) ve Sebha'daki Benu'l-Hublâ arasında yer alan Safne ile aynı olması muhtemeldir.²¹ Safine ve Safne'nin

¹⁵ Yâkût, Mu'cemü'l-Büldân, "Rânûnâ" kelimesi.

¹⁶ JSAI, 1985, Cilt: 6, I ve III. Bölümler.

¹⁷ Semhûdi, II, 214.

¹⁸ Bu, İbn Şebbe'nin Buthan akarsuyu konusunda yazdıklarına dayanarak Semhûdi'nin yaptığı makul bir çıkarımdır. Semhûdi: "ve yufhemu min etrâfi kelâmi ibn şebbe annâ ibtidâa vâdi buthân min cisri buthân ve zâlike bi kurbi'l-mâcishûniyye ve âhirahû ğarbiyyi mesâcidi'l-feth..." (II, s. 219) Gerçekten İbn Şebbe, köprüye (yani Buthân köprüsüne) ulaşmadan önce bu akarsu boyunca var olan diğer birçok yerleşim yerinden bahseder. Ancak, Semhûdi'ye göre, işte bu noktada Buthân olarak bilinir. (A.e., I, 3. "hatta yeride'l-cisra sümme yestebtinu vadi büthan hattâ yesubbe fi züğâbe").

¹⁹ Hassân b. Sâbit, Divân, Yay. W. Arafat, London, 1971, ss. 37, 41. İlk savaş Benû Sâlim ile Kuba yani Benû Amr b. Avf'ın köyü arasındaki açık bir alanda gerçekleşti. İkinci savaş ise, Benû Kaynuka'nın taşları ile kapanan kuyuların yanında bir açık alanda veya bir başka rivayete göre Benû Kaynuka'nın kalelerinin yakınlarında bir açık alanda meydana geldi. Bu muhtemelen aynı alana işaret etmektedir. Üçüncü savaş da Benû Sâlim'in arka tarflarında gerçekleşmiştir. (A.e., s. 42)

²⁰ İsfahânî, II, 176. "Feltekav bi's-sefine beyne benî sâlim ve beyne kuba karyeti benî amr b. avf." Ayrıca bkz. Semhûdi, II, 336. Krş. İsfahânî, II, 177. "Sümme'l-tekav bi'l-fedâ (bi'l-fasl şeklinde yazılmıştır. Dâru'l-Kutub baskısında düzeltilmiştir.) inde atami benî kaynuka."

²¹ Yâkût, Mu'cemü'l-Büldân, "Safne" kelimesi. Ayrıca bkz. Vâkîdî, Kitâbu'l-Meğâzî, Yay. Marsden *Dipnot devamı* →

bulunduğu yer ile ilgili tafsilat, isimleri gibi hemen hemen aynıdır. Bu halde, Benû Kaynuka'nın Safine'de yerleşmiş oldukları veya en azından Safine veya bir kısmının Benû Kaynuka bölgesinin bir kısmı olduğu sonucu çıkarılabilir. (Benû Kaynuka bölgesinde) taş ile kapatılan kuyular Benû Sâlim ve Kuba arasında idi ve diğer taraftan Safine de Benû Sâlim ile Kuba arasında bulunmaktaydı. Benû Atiyye adındaki Evsli bir kabilenin Safne (bizim önerimize göre Safine)'de, Benu'l-Hublâ'nın yukarı tarafında yerleşmiş oldukları rivayet olunur. Orada, içlerinden Şâs b. Kays'a ait olan Şâs adında bir kale inşa etmişlerdir. Kale, güneye doğru döndüğünde, Kuba Mescidi'nin büyük avlusunda, sol tarafta idi.²² Benû Atiyye, Benû Mürre b. Mâlik'in Evs grubunu oluşturan kabilelerdendi. Benû Kaynuka ve Benû Atiyye bölgeleri ile ilgili rivayetlerin birleşimi, daha fazla bilgi içermeseydi, önem arz etmeyecekti. Yukarıda zikredilen kalelerinin açıkça sahibi olan Şâs b. Kays, Benû Kaynuka'dan Hz.Peygamber'e düşmanlık yapan kimseler arasında sıralanır.²³ Ancak, Benû Kaynuka ile Benû Atiyye arasındaki gerçek ilişki henüz tam olarak ortaya konulmamıştır.

2. HİCRET VE PAZARLARLA İLGİLİ GELİŞMELER

Hız.Peygamber'in Medine pazarları içerisindeki faaliyetini, Medine'ye varışından kısa bir süre sonra oluşturulan ve hakimiyetinde olan bölge ile ilgili detaylarla karşılaştırmak yararlı olabilir.²⁴ Biz burada sadece Medine'deki başlıca Yahudi kabileleri olan Benu'n-Nadir, Benû Kureyza ve Benû Kaynuka ile ilgili haberleri ele alacağız.

Ömer b. Şebbe'nin tek bir rivayetinin haber verdiğine göre, Hz.Peygamber Medine'ye geldikten hemen sonra, Zühre'de geniş bir arazi buldu. Burası Râtic ve Husayka kabilelerine aitti. Bu iki kabile Hz.Peygamber'in gelişinden önce Medine'den sürülmüşlerdi. Bu rivayette iki yer ismi daha karşımıza çıkmaktadır. Denildiğine göre bu arazi üzerinde el-Haşşâşına denilen ve sulamayı gerektirmeyen hurmalıklar bulunmaktaydı. Ömer b. el-Hattâb'a, Semğ adındaki arazi iktâ olarak verilmişti. 24.dipnotta işaret edilen makalede, Zühre'deki arazinin, aslında aralarında üç önemli Yahudi kabilesinin de bulunduğu çeşitli Yahudi kabilelerinin yoğun bir şekilde yerleştiği bir bölgenin ortasında yer aldığını biraz daha detaylı bir şekilde ortaya koymaya çalıştım. Bu yerlerin Medine'de buldukları mevkiyi belirlemek üzere birkaç ilave noktaya işaret etmek lüzumsuz olmasa gerekir.

Zübâle: Zühre'deki arazide Hz.Ömer'in hissesi olan Semğ, Kûmetü Ebi'l-Hamrâ denilen tepeliğin yanındaydı. Zübâle aynı zamanda bu Kûme'nin yanında idi. Daha önce işaret edildiği gibi, Zübâle'de, "Yesrib denilen yerde" bir pazar kurulurdu. (mine'n-nâhiyetilleti tûd'â Yesrib). Bu durum, pazarın aktif

→ →

Jones, London, 1966, II, 451: "Köprü yani Buthan köprüsü ve Safne yolundan ayrıldık ve Kuba yoluna girdik." Krş. el-Abbâsi, Umdetü'l-Ahbâr fî Medineti'l-Muhtâr, Yay. Muhammed et-Tayyib el-Ensârî-Esad Trabzûni, s. 309. "Safne, Medine'de bir yerdir ve başka bir rivayette ise Kuba'da bir yerdir."

²² Semhûdi, I, 139; ve bkz. II, 327. (Şâs-utüm bi-rahbeti mescidi kuba alâ yesârika müstakbilu'l-kibleti, kâne li-şâs, ahi benî atiyye b. zeyd).

²³ İbn Hişâm, es-Siratü'n-Nebeviyye, Yay. es-Sakkâ-Ebyârî-Şelebi, Beyrut, 1397/1971, II, 161. Ayrıca bkz. a.e., indeks.

²⁴ JSAI,1985, Cilt: 6, ss. 29 vd.

olarak Zübâle'de bulunduğuna işaret ediyor gözükmektedir. Bu sebeple Ömer b. el-Hattâb'a iktâ olarak verilen arazinin aynı zamanda ticari bir değer taşıdığı öne sürülmüştür.²⁵

Benû Kaynuka Pazarı: İlk günden itibaren Hz.Peygamber'in Benû Kaynuka Pazarı'na yakın arazilere sahip olduğu aşıkardır. Zühre'deki arazi içerisinde yer alan ve sulama istemeyen hurmalıkların ismi el-Haşşâşına idi ve rivayet edildiğine göre de Benû Kaynuka bölgesinde bulunuyordu. Ayrıca, Benû Kaynuka'nın el-Haşşâşına yakınlarında iki kalesi vardı. Bunlar muhtemelen Benû Kaynuka'nın, pazarların yanındaki iki kalesidir.²⁶

Hz.Peygamber, Zübeyr b. el-Avvâm'a bir arazi verdi. Bu arazinin de Benû Kaynuka Pazarı ile bağlantısı kurulabilir. Bakîu'z-Zübeyr ve ez-Zübeyriyyât denilen arazinin Benû Muhammem adındaki bir Yahudi kabilesinin bölgesinde olduğu rivayet olunur. Bununla birlikte bu arazinin en azından bir kısmı açıkça Benû Kaynuka Pazarı idi. (Kayda değer bir rivayete göre bu arazi Zübeyr b. Avvâm'ın Benû Nadîr Medine'den sürgün edildiği esnada, Zübeyr'in buradaki hisselerinden idi.²⁷) Medine Pazarı²⁸ konusundaki iki benzer rivayetten böyle bir sonuç çıkarılabilir.²⁹ Bir rivayete göre Hz.Peygamber Medine halkı için bir pazar kurmak istediğinde önce Benû Kaynuka Pazarı'na, sonra da Medine Pazarı'na geldi.³⁰ Diğer bir rivayete göre ise, Hz.Peygamber, Bakîu'z-Zübeyr'de (yani bu isimle bilinecek olan yerde) bir çadır kurdu ve şöyle dedi: "Burası sizin pazarınızdır." Ka'b b. el-Eşraf (o esnada Benû'n-Nadîr'in başkanı idi veya bundan çok kısa bir sonra bu makama seçilmişti³¹) pazar yerine girdi ve çadırın iplerini kesti. Hz.Peygamber şöyle dedi: "Muhakkak onu başka bir yere nakledeceğim ve bu ona daha da delirtecek" ve onu "Medine pazarının kurulacağı yere" taşıdı.³² Bu iki benzer rivayet Benû Kaynuka Pazarı'nın Bakîu'z-Zübeyr ile aynı olduğuna, bir başka ifadeyle, Hz.Peygamber'in Zübeyr b. Avvâm'a Benû Kaynuka Pazarı'nı iktâ olarak verdiğiğine işaret ediyor gözükmektedir.

Medine Pazarı, Benû Kaynuka Pazarı'ndan uzakta değildi; (ümmete sadakası, yani vakıflarından birisi olan) Medine Pazarı, Kaynuka Pazarı'ndan sadece Musallâ ile ayrılıyordu. Bu durumu, Musallâ'nın (Kaynuka Pazarı'nın bulunduğu yer olan) Buthân köprüsü ile Medine Pazarı arasında bulunduğu dair rivayet sebebiyle biliyoruz.³³ Aynı konudaki bir başka rivayete göre Hz.Peygamber'in vakfı, Zübeyr'in vakfına bitişikti.³⁴ Bu durumda Medine Pazarı ile Kaynuka

²⁵ A.e., IV.Bölüm.

²⁶ A.e., I.Bölüm.

²⁷ A.y.

²⁸ Yazar bu pazarı "Peygamber Pazarı" şeklinde vermektedir. Ancak bu pazarın Medine'de tesis edilmesi ve bu konudaki araştırmalarda daha çok "Medine Pazarı" ismiyle belirtilmesi sebebiyle "Medine Pazarı" kullanımı tercih edilmiştir. (Çev.)

²⁹ Krş. M.J.Kister, "The Market of the Prophet", JESHO, 1965, Cilt: 8, ss. 273-274.

³⁰ Semhûdî, I, 539.

³¹ Ali b. Burhânüddin el-Halebî, İnsânü'l-Uyûn fî Siratî'l-Emîni'l-Me'mûn (es-Siratü'l-Halebiyye), Kahire, 1320, II, 108; Kister, s. 276, dn. 4.

³² Semhûdî, I, 540.

³³ JSAI, 1985, Cilt: 6, III.Bölüm.

³⁴ JSAI, 1985, Cilt: 6, I.Bölüm.

Pazarı'nın her ikisinin Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik zamanındaki Medine Pazarı ile ilgili rivayetlerde zikredilmesi şaşırtıcı olmamalıdır. Semhûdî bize, Medine Valisi İbrahim b. Hişâm (halifenin anne bir kardeşi³⁵)'nın konağının Medine Pazarı'nı da içine alan geniş arazisine dair İbn Zübâle'nin tafsilatlı rivayetini sunmaktadır.³⁶ İbn Zübâle'nin rivayeti, İbn Şebbe'den alınan ve bu rivayette geçen yerlere işaret eden ifadelerle tamamlanır.

Medine Pazarı: Daha önceden Hazreçli Benû Sâide'nin mezarlığı olan yerde kurulmuştur. Mezarlık (daha sonradan İbn Ebî Zî'b'in yeri) olarak bilinecek olan yerden Zeyd b. Sâbit'in evine kadar uzanıyordu.³⁷ Bu iki bölgenin İbrahim b. Hişâm Pazarı'nı tavsif eden rivayette geçmesi sevindirici bir durumdur. Bu iki yer, bu çarşının doğu duvarı boyunca uzanıyordu.³⁸ Buna göre Medine Pazarı'nın daha sonraları, İbn Hişâm'ın daha da büyük pazarının bir parçası haline geldiği sonucuna varabiliriz.

Benû Kaynuka Pazarı: Zübeyr'in vakfı yani daha öncede Benû Kaynuka Pazarı olan Bakîu'z-Zübeyr, güneyden kuzeye doğru doğu duvarı boyunca yer alan arazilerin listesinden anlaşılacağı gibi, İbn Hişâm Pazarı'nın kuzeydoğu tarafında yer alıyordu. Bununla birlikte Bakîu'z-Zübeyr, İbn Hişâm Pazarı'nın bir parçası değildi. İbn Zübâle'nin rivayetine göre, Bakîu'z-Zübeyr'in İbn Hişâm'ın inşaat projelerinin dışında tutulmadığı doğrudur. İbn Hişâm orada mahzenler inşa etmiş ve tacirlere kiraya vermiştir. Bununla birlikte Semhûdî, İbn Zübâle'nin, İbn Hişâm'ın Bakîu'z-Zübeyr'de açık bir yerde pazarı içine aldığı yere benzer bir yeri kastedtiğine vurgu yapmıştır. Ayrıca Bakîu'z-Zübeyr'in İbn Hişâm Pazarı'nın bir parçası olduğu şeklinde yorumlanmaması gerektiğini de eklemiştir.³⁹ Şayet Semhûdî haklı ise, bu durumda Medine Pazarı'nın aksine Benû Kaynuka Pazarı, her ne kadar sınırlı ise de, İbn Hişâm Pazarı'na dahil değildi.

el-Musallâ: Daha önce de işaret edildiği gibi, Musallâ Benû Kaynuka Pazarı'nı Medine Pazarı'ndan ayırmaktaydı. Hz.Peygamber döneminde Musallâ, üzerinde hiçbir bina bulunmayan geniş bir düzlük parçasıydı (sahrâ lâ binâe bihâ) ve Hz.Peygamber orada bina yapılmasını yasaklamıştı. Hz.Peygamber'den nakledilen rivayette kullandığı kelimeler (lâ yudayyaku velâ yuntakasu minhu

³⁵ Semhûdî, I, 541. Hakkında bkz. Tehzibu Târihi Dımaşk, Şam, 1330, II, 305 vd.

³⁶ Semhûdî, I, 541. (Ahdesse... dâran ahaze bihâ sūka'l-medine, ve sadde bihâ vucūhe'd-dūri'ş-şevâri fi's-sūk. s.543).

³⁷ JSAI, 1985, Cilt: 6, III.Bölüm.

³⁸ Semhûdî, I, 542: sümme (ehaze) veche dâri zeyd b. sâbit ve ceale li't-tariki menfezen, sümme veche dâri cübeyr b. mut'im elleti fi hâ ashâbu'l-abâ, sümme veche dâri'l-kâriziyyine, sümme veche dâri'l-abbas b. abdilmuttalib, es-sâniyelleti kâne abdullah b. abbas yeskūnūhâ, ve ceale li benî damre tarikan mübeveben, sümme veche dâri ibn ebî zî'b, sümme dâre'ş-şüveyfi, sümme sadakatu'z-zübeyr, ve ceale li benî'd-dil tarikan mübeveben. Kultü (Semhûdî) ve hâze't-tariku ında nihâyeti hâze'l-cidâri'ş-şarkıyyi mimmâ yeli'ş-şâm, kurbe seniyyeti'l-vedâ. Ve't-turuku'l-mezkûre kablehü küllühâ fi'l-cidâri'l-mezkûri fi'l-meşrik.

³⁹ Semhûdî, I, 543. (Dâru hişâm b. abdilmelik elleti ehaze bihâ's-sūk): sümme benâ zâlike büyüten fe ceale fihe'l-esvak küllühâ...ve feale zâlike fi bakîi'z-zübeyr, ve darabe aleyhi tâtak ve akraha ve sadde vucūhe dârihim, ve ceale li's-sikâki menfezen yuğlaku. Kultü (=Semhûdî): ve murâduhü ennehâ ceale fi fidâi bakîi'z-zübeyr dâren ke dâri's-sūk, velâ yütevehhemü min zâlike enne bakie'z-zübeyr min cümleti's-sūk, li mâ seye'ti fi tercemetihî.

şey'un), Medine Pazarı ile ilgili yasaklarındaki sözlere oldukça benzemektedir.⁴⁰ Muâviye b. Ebî Süfyân, Ebû Süfyâ b. Hâris b. Abdilmuttalib'in yerini satın aldı ve Musallâ'ya kattı.⁴¹ Ebû Süfyân b. Hâris'in yeri ile ilgili rivayetten, Musallâ'nın da İbn Hişâm Pazarı'na dahil olduğu sonucu çıkarılabilir.⁴² Gerçekten de İbn Zübâle'nin haber verdiği göre Medine Pazarı, enlemesine Musallâ'dan (Hazreçli Benû Sâide'den olan) Cirâru Sa'd b. Ubâde'ye uzanır; Semhûdî ise Musallâ'nın, pazarın batı değil güney sınırı olduğunu farzetmektedir.⁴³ Buğday satıcıları Musallâ'da olurdu.⁴⁴ Ebû Saîd el-Hudrî'nin babası olan ve Uhud Gazvesi'nde şehit edilen Mâlik b. Sinân'ın mezarı, buğday satıcıları tarafında yer alan elbise satıcılarının yanındaki mescidde idi. Başka bir rivayete göre, Mâlik b. Sinân, Eski Medine Pazarı'nda yer alan elbise satıcılarının mescidinin yanında defnedilmişti.⁴⁵ Diğer taraftan bir başka rivayete göre, Dâru Nahle yanındaki elbise satıcılarının bulunduğu yerde (yani daha sonra onların olan yerde) gömülmüştür.⁴⁶ Ahcârü'z-Zeyt denilen yer, onun mezarının yanında idi.⁴⁷

ez-Zevrâ: Zevrâ oldukça sık zikredilir. Eski Medine Pazarı'nda veya alternatif olarak Dâru Nahle'de olduğu riaveyet edilen Mâlik b. Sinân'ın kabrinin Zevrâ'da veya yakınlarında olduğu bir başka rivayette geçmektedir. Yine bir rivayete göre, Abbas b. Abdilmuttalib'in yerinin Zevrâ'da, Mâlik b. Sinân'ın kabrinin yanında idi.⁴⁸ Dâru Nahle denilen yer, Balât'ın sona erdiği yerin yanındaki Abbâs'ın yerine bitişikti. İbn Hişâm'ın Medine Pazarı'nı içine aldığı yerin güneydoğu sınırındaki mağaralarla ilgili benzer bir tanımlama bulunmaktadır.⁴⁹ Bir başka rivayet Dâru Nahle'yi "Zevrâ yanındaki Pazar" şeklinde tanımlar.⁵⁰ Dâru Nahle'nin yanında Ma'mer b. Abdullah el-Adevî'nin evi vardı. Buranın avlusunda pazardan sorumlu olan şahıs (sâhibu's-sûk) otururdu.⁵¹ Hz. Peygamber'in Ma'mer'e, pazarda bulunan yeri iktâ olarak verdiği söylenir; burası Âmilu's-Sûk'un oturduğu yerdir.⁵² Yukarda zikredilen yerler İbn Hişâm

⁴⁰ Semhûdî, II, 6. Bkz. Semhûdî, II, 12: harace rasûlullah sallahu aleyhi ve sellem ile'l-musallâ, fe kâle: hâza mustemteruna ve musallânâ, li-ezânâ ve fitrinâ, lâ yudayyaku velâ yuntakasu minhu şey'un. Krş. Kister, s. 273 vd.

⁴¹ Semhûdî, I, 547; M.J.Kister, "The Battle of Harra", Studies in Memory of Gaston Wiet, Yay. M.Rosen-Ayalon, s. 43, dn. 48.

⁴² İbn Şebbe: ...inne ebâ süfyân b. el-hâris b. abdilmuttalib ittehaze dâren bi'l-musallâ fi mevdî'l-haccâmine, sümme ibtâahâ muâviye ve zâdehâ fi musalle'n-nebiyyi sallallahu aleyhi ve sellem sümme ehazehâ ba'du hişâm b. abdilmelik fi dârihilleti ehaze bihe's-sûk, sümme hudimet.

⁴³ Semhûdî, I, 148; JSAI, 1985, Cilt: 6, n. 166.

⁴⁴ Semhûdî, II, 3: inde'l-hannâtine bi'l-musallâ.

⁴⁵ Semhûdî, II, 106. Krş. JSAI, 1985, Cilt: 6, III. Bölümün sonu.

⁴⁶ Vâkıdî, I, 312.

⁴⁷ Semhûdî, II, 118; Saleh Ahmed Ali, "Studies in the Topography of Medina", Islamic Culture, 1961, Sayı: 35, s. 80.

⁴⁸ Semhûdî, I, 541: ...hâtimetri'l-balât eyillezi inde dâri'l-abbas bi'z-zevrâ, bi kurbi meşhedî mâlik b. sinân

⁴⁹ Semhûdî, I, 541-542: Kâle ibn zübâle akibe zikrihi li'b-tidâi'd-düri min hâtimetri'l-balât: fe-madâ bihâ hattâ sadde bihâ veche dâri'l-abbas b. abdilmuttalib, eyillettî inde hâtimetri'l-balât, ve dâre nahle, ve kânet li âli şeybe b. rebîa, ve innemâ sümmiyet dâra nahle li nahle kânet fihâ.

⁵⁰ Abbâsî, Umdetü'l-Ahbâr, s. 278.

⁵¹ Semhûdî, I, 542: sümme dâru ma'mer el-adevilleti kâne yeclisü sâhibu's-sûk bi finâihâ.

⁵² İbn Hacer, el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe, Yay. el-Bicâvî, Kahire, 1392/1972, VI, 189: ...enne'n-nebiyye sallallahu aleyhi ve sellem aktaa ma'mer b.abdillah dârahülletî bi's-sûk, ve hiyyelleti yeclisü

Pazarı'nın doğu duvarı boyunca yer almaktaydı. Bu duvarın yanında bulunan yerlerden bir diğeri İbn Mes'ûd'a ait olan yerdi. Yeğeni Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd, Ömer b.Hattâb tarafından pazarın denetimini yapmak üzere⁵³ atanmıştı.⁵⁴ Diğer rivayetlerden anlaşıldığına göre Zevrâ, Medine Pazarı ile sınırdı. Medine Pazarı'nın ön tarafı, Balât'ın son kısmı ile sınırdı ve çevresindeki yere Zevrâ denilirdi.⁵⁵ Zevrâ'da potas pazarı vardı ve insanlar oraya basamaklarla inerdi.⁵⁶ Ahcârü'z-Zeyt denilen yer, Zevrâ'nın yanındaydı.⁵⁷ Medine Pazarı ile ilgili bulgular doğrultusunda Mâlik b. Sinân'ın kabrinin Medine'nin dış duvarının iç kısmında, ona bitişik bir şekilde, Medine'nin batı tarafında, eski pazar yerinde olduğu rivayet olunur.⁵⁸ Diğer rivayetler Zevrâ ile Bakîü'l-Hayr denilen bir yer arasında ilişki kurarlar. Bu ilişki, Medine Pazarı'nı da kapsadığı için, bizi biraz ilgilendirmektedir. Rivayet edildiğine göre Uhud'da şehit olanların bir kısmı, deve pazarında (sûku'z-zahr), Zeyd b. Sâbit'in evinin yanında Bakîü'l-Hayl (metinde "el-Cebel" şeklinde yazılmıştır)'de defnedilmiştir.⁵⁹ Zeyd b. Sâbit'in evi, Medine Pazarı haline gelen Benü Sâide mezarlığının bir köşesinde idi. Anlaşıldığı kadarıyla, Bakîü'l-Hayl (İslâm öncesi döneme ait bir isim olduğu aşikârdır)'ın, hicretten önce ticari faaliyetlerin yapıldığı bir yerdi. Bu yer o zaman sadece mezarlık değildi. Zevrâ, Medine Pazarı'nda, Bakîü'l-Hayl'de, Mâlik b. Sinân'ın kabrinin yanındaki bir yerin ve aynı zamanda Hz.Peygamber'in oğlu İbrahim'in

→ →

ileyhâ âmilu's-sûk.

⁵³ Yani muhtesip olarak. (Çev.)

⁵⁴ İbn Hacer, IV, 166; es-Suyûtî, Tenvirü'l-Havâlik Şerhun alâ Muvattai Mâlik, Beyrut, 1973, I, 266; Krş. İsâbe, III, 27; İbn Abdilber, el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb, Yay. el-Bicâvî, Kahire, II, 576.

⁵⁵ Semhûdî, I, 544:...enne mukaddeme sükî'l-medine mimmâ yeli hâtimete'l-balât vemâ havle zâlike kâne yusemmâ bi'z-zevrâ. Krş. Yâkût, Mu'cemü'l-Büldân, "Zevrâ" kelimesi., s. 156:...ve'z-zevrâ: mevdiun ında sükî'l-medine kurbe'l-mescid...hüve mürtefiun ke'l-minâre: ve kile: beli'z-zevrâ sükü'l-medine nefsuhi. Ayrıca bkz. al-Âli, s. 88.

⁵⁶ Semhûdî, I, 544: edraktü sūkan bi'z-zevrâ yukâlu lehū (!) sūku'l-hurud (metinde "el-hurus" şeklinde geçmektedir) kâne'n-nâsu yenzilüne ileyhâ bi derecin.

⁵⁷ Semhûdî, II, 242.

⁵⁸ Ahmed b. Ahmed el-Kalyûbî, en-Nüzbetü'l-Latife fî Beyâni Makâsidi'l-Hicâz ve Meâlîmihi's-Şerife, Yazma, Nuri Osmaniye, 2935/3442, varak 32b.

⁵⁹ Vâkîdî, I, 312; Yâkût, Mu'cemü'l-Büldân, "Hayl" kelimesi. Krş. Sûku'l-Çanem-Sûku'z-Zahr ile aynı yerdir. Zira Medine Pazarı'nın sınırını oluşturan diğer bir yerin, yani İbn Ebî Zî'b'in yerinin yanındadır. (Semhûdî, I, 548) Aynı durum Mirbedü'n-Neam için de geçerlidir. (Semhûdî, II, 52. Bu rivayet Hendek Gazvesi ile ilgilidir.) Medine Pazarı, Bakîü'l-Hayl şeklinde isimlendirilirdi. (Semhûdî, I, 544: kâne yukâlu li sükî'l-medine bakîü'l-hayl; sümme amide ilâ bakîü'l-hayl, ve hüve sükü'l-medine). Semhûdî, II, 264'te şöyle geçmektedir: Bakîü'l-Hayl, "Musallâ'ya bitişik olan Medine Pazarı'nın yeridir." (mevdiu sükî'l-medineti'l-mücâviri li'l-musallâ). Semhûdî, Bakîü'l-Hayl'i, Bakîü'l-Musallâ olarak tanımlamaya devam etmektedir. (Krş. el-Firüzâbâdî, el-Meğânimü'l-Mütâbe fî meâlîmi Tâbe, Yay., Hamad el-Câsir, Riyad, 1389/1969, "Balât" kelimesi: cenübü'l-musallâ). Söz konusu Bakî, Medine Pazarı'nın, Musallâ'ya yakın olan ve aynı zamanda Bakîü'l-Musallâ diye isimlendirilen kısmıdır. (Semhûdî, I, 545). Sükü'l-Musallâ (Semhûdî, I, 546), Sükü'l-Bakî, yani Bakîü'l-Musallâ ile aynı yerdir. (Semhûdî, I, 545). Bir başka rivayette Medine Pazarı, Bakîü'l-Medine şeklinde geçmektedir. (Fahru'r-Râzî, et-Tefsiru'l-Kebîr, Kahire, XVI, 172:...ve inneke le tebiu'l-karaze yevmeizin bi bakîü'l-medine. Krş. Semhûdî, II, 264: bakîü'l-hayl: mevdiun şarkiyye'l-medineti'l-mücâvir (!) li'l-musallâ (bir sonraki cümlede Bakîü'l-Musallâ geçmektedir). Bakîü'l-Hayl, Sel dağına yakındır. (Kalyûbî, varak 27b. Burada şöyle denilmektedir: Hz.Peygamber'in Bakî'de bayram namazı kıldığını söyleyen kimseler hata etmektedir. Şayet Bakî'den maksat Sel dağına yakın olan Bakîü'l-Hayl kastedilir ve böyle yorumlanırsa, o zaman doğru söylüyorlardır. Zira Sel dağı Medine Pazarı'nda idi).

kabrinin ismidir.⁶⁰ Medine'nin kuzey kapısı, daha sonraları, Bakîu'l-Hayl'dan dolayı Bâbü'l-Bakî diye isimlendirilmiştir.⁶¹ Ayrıca Bakîu'l-Hayl'in Sel dağına yakın olduğuna da biliyoruz.

Önemli miktarda binanın, Osman b. Affan zamanında yapıldığı anlaşılıyor. O, "Zevrâ"yı bina etmiştir.⁶² Onun döneminde inşaat faaliyeti Sel dağına ulaşmıştır.⁶³ Bu genişleme konusunda fitne kapsamında rivayetler söz konusudur. Bu arada diğer rivayetlerde Zevrâ'nın Medine Mescidi'nin doğu tarafını teşkil eden Bakîu'l-Ğarkad ile ilişkilendirildiğine işaret etmek gerekiyor. Ez-Zübeyriyyât (=Bakîu'z-Zübeyr=Benû Kaynuka Çarşısı), Bakîu'l-Ğarked'e bitişikti. Bakîu'l-Ğarkad ile Bakîu'z-Zübeyr arasındaki yer, el-Bakkâl adıyla biliniyordu. Bakkâl, Bakîu'z-Zübeyr'in doğu tarafını teşkil ediyordu.⁶⁴ Bakîu'z-Zübeyr ile Zevrâ arasındaki ilgi, Hz.Peygamber'in oğlu İbrahim'in kabri hakkındaki iki benzer rivayet tarafından ortaya konulmaktadır. Bir rivayete göre İbrahim, Zevrâ'da defnedilmiştir.⁶⁵ Diğer rivayette ise, İbrahim öldüğünde Hz.Peygamber'e, "oğlunu nereye defnedelim?" diye soruldu. Hz.Peygamber şöyle buyurdu: "Bizden cennete ilk ulaşmış kimse olan Osman b. Maz'ûn'un yanına defnedin." Osman b. Maz'ûn'un kabri, Benû Amr b. Avf'ın çöplüğünün yanında idi.⁶⁶ Çöplüğün aslında Bakîu'l-Ğarkad'da olduğu, bir başka rivayetten anlaşılabilir: Osman, önceden Bakîu'l-Habhabe diye bilinen Bakîu'l-Ğarkad'da, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin evinin yanındaki çöplüğün yanında (inde mevdi'l-kibe'l-yevm), defnedildi.⁶⁷ Bu benzer rivayetlerin yanı sıra Osman b.Affân'ın Zevrâ'da gerçekleştirdiği inşaat faaliyeti, Bakîu'l-Ğarkad'a işaret eden ve Hz.Osman tarafından gerçekleştirilen inşaat faaliyeti ile ilgili bir diğer detay ile de ilişkilendirilmelidir. el-Makâid, doğuda Medine Mescidi'nin kapısına yakın yerdeki Hz.Osman'ın yerinin yakınındaki dükkanlardı.⁶⁸ Hz.Peygamber'in oğlu İbrahim öldüğünde, cenaze namazı Makâid'de kılındı.⁶⁹ Söz konusu doğu kapısı Hz.Osman'ın yerinin arka tarafında idi. Buradan Bak'iu'l-Ğarkad'a çıkılabilirdi. Bakîu'l-Ğarkad'da, büyük çoğunlukla Medinelilerin kabirleri ile İbrahim ve Hasan b. Ali b Ebî Tâlib'in kabirleri vardı.⁷⁰ Bu durumda Zevrâ'nın İslâmi dönemde Medine'nin merkezinde yer aldığı sonucuna rahatlıkla varabiliriz.

⁶⁰ Kalyûbi, varak 39a.

⁶¹ ez-Zurkânî, Şerhun ale'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye, Kahire, 1329, II, 18. (Semhûdi'den şöyle naklediyor): ve hüve (uhud) cebelün meşhurun bi'l-medine alâ akall min fersahin minhâ, li enne beyne ewvelihi ve beyne bâbihi'l-ma'rûfi bi-bâbi'l-bakî mileynii ve erbaate asbaa milin tezdü yesîran.

⁶² Yakûbi, Târih, II, 166: ve fi hâzihi's-sene (H.27) benâ osman dârehu ve bene'z-zevrâ. Kr ş. Yâkût, Mu'cemü'l-Büldân, "Zevrâ" kelimesi, s. 156: ve'z-zevrâ eydan dâru osman b. affân bi'l-medine. Ve bkz. Ya'kûbi, Müşâkalātu'n-Nâs li Zemânihim, Yay. William Millward, Beyrut, 1962, 13; Mes'ûdi, Murûcü'z-Zeheb, Yay., Pellat, Beyrut, 1966, III, 76.

⁶³ ed-Diyârbekrî, Târihu'l-Hamis, Kahire, 1283, II, 269.

⁶⁴ JSAI, 1985, Cilt: 6, I.Bölüm.

⁶⁵ Semhûdi, II, 84-85, Krş. s. 851:...fe yüstefâdu tesmiyetü zâlike'l-mevdi bi'z-zevrâ eydan.

⁶⁶ Lisânü'l-Arab, "kbv" kelimesi:...inde ferâtina osman b. maz'ûn, ve kâne kabru osman inde kibâ benî amr b. avf, ey künâsetihim. Krş. Semhûdi, II, 84. (İbn Zübâle):...ve düfine osman b. maz'ûn inde küttâbi benî amr b. osman.

⁶⁷ İbn Sa'd, Tabakât, III, 397; Semhûdi, II, 84, 85.

⁶⁸ Ayrıca bkz. İbn Battuta, I, 272-273.

⁶⁹ Semhûdi, II, 376.

⁷⁰ Muhammed b. Abdül-Mun'im el-Hımyerî, er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberî'l-Aktâr, Yay. İhsan Abbas, Beyrut, 1975, "taybe" kelimesi. (H.263'te inşa edilen bir duvar üzerindeki bir rivayet)